

DOI 10.52363/2414-5866-2023-1-16

УДК 351.82:338.431

Майстро С.В. д.держ.упр., проф., ННВЦ НУЦЗ України, м. Харків
ORCID: 0000-0003-3035-4304

Maistro S. is the doctor of sciences of state administration, head of the department of public administration for civil defence of the National university of civil defence of Ukraine, Kharkov

СУЧАСНИЙ СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

THE CURRENT STATE OF AGRICULTURE AND FEATURES OF THE STATE AGRICULTURAL POLICY IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE

У статті визначено сучасний стан сільського господарства та особливості державної аграрної політики в умовах воєнного стану в Україні. Виокремлено проблемні аспекти та протиріччя формування та реалізації державної аграрної політики України в сучасних умовах. Визначено основні напрями удосконалення державної аграрної політики в контексті забезпечення сталого розвитку сільського господарства в умовах воєнного стану в Україні та повоєнної відбудови країни.

Ключові слова: публічне управління та адміністрування; державне управління, сільське господарство; державна аграрна політика; воєнний стан, європейська інтеграція.

The article defines the current state of agriculture and the peculiarities of the state agrarian policy in the conditions of martial law in Ukraine. Problematic aspects and contradictions of the formation and implementation of the state agrarian policy of Ukraine in modern conditions are singled out. The main directions of improving the state agrarian policy in the context of ensuring the sustainable development of agriculture in the conditions of martial law in Ukraine and the post-war reconstruction of the country have been determined.

Keywords: public management and administration; governance, agriculture; state agrarian policy; martial law, European integration.

Постановка проблеми. Однією з провідних галузей національної економіки є сільське господарство, основним завданням якого виступає забезпечення населення продуктами харчування та постачання сировини для промисловості шляхом вирощування сільськогосподарських культур і розведення сільськогосподарських тварин. На жаль, забезпечити сталий розви-

ток зазначеної галузі неможливо в умовах російської військової агресії проти України, яка супроводжується руйнуванням сільськогосподарських підприємств, аграрної інфраструктури, знищенням сільськогосподарської техніки, ворожими бомбардуваннями та мінуванням земель сільськогосподарського призначення. Очевидно, що в цих умовах вкрай необхідними є не тільки спроби зрозуміти причини, які пояснюють нинішній стан та особливості розвитку сільського господарства, а й визначення напрямів формування та реалізації державної аграрної політики в умовах запровадженого в країні воєнного стану та подальшої повоєнної відбудови України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість науковців досліджували питання щодо ролі держави в питаннях підтримки розвитку сільського господарства та розглядали особливості формування та реалізації державної аграрної політики. Серед наукових розробок зазначеного напрямку можна виокремити праці таких науковців та практиків, як Д. Башлик, С. Дмитрієнко, О. Діденко, М. Латинін та інші [1; 4; 5; 7]. Однак залишаються недостатньо дослідженими і потребують поглибленого вивчення питання визначення напрямків формування державної аграрної політики в умовах воєнного стану в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є визначення напрямків удосконалення державної аграрної політики в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна російська агресія проти України у лютому 2022 р. вкрай негативно вплинула на всі галузі української економіки, в тому числі на сільське господарство, яке в останнє десятиліття планомірно збільшувало свою питому вагу у валютних надходженнях в країну та у структурі валового внутрішнього продукту України.

Так, за підсумками 2022 р. частка агропродовольчої продукції в загальному експорті України збільшилася до 53 % у порівнянні з 41 % – у 2021 р., традиційно зберігши лідерство у його товарній структурі і ставши максимальною за часи незалежності нашої держави. Однак, характерною рисою 2022 р. для вітчизняного аграрного сектору економіки стало зниження обороту на суму в понад 6 млрд. дол. США відносно 2021 р. в результаті скорочення як експорту, так і імпорту [9].

Адже за підсумками 2022 р. виробництво зернових культур в Україні скоротилося на 37% в порівнянні з попередніми рекордними показниками 2021 р. і становило біля 53,9 млн. т. Водночас, виробництво олійних культур в країні зазнало скорочення на 24% у порівнянні з 2021 р. і становило за підсумками 2022 р. лише 17,5 млн. т [2].

Галузь тваринництва також значно постраждала через війну в країні: за результатами 2022 р. виробництво м'яса всіх видів скоротилося на 11% у порівнянні з 2021 р. та становило 3,0 млн. т, виробництво молока склало 7,7 млн. т (-12%), яєць – 11,6 млрд. шт. (-18% у порівнянні з 2021 р.) [2].

Цілком логічним наслідком скорочення обсягів виробництва сільсько-

господарської продукції є скорочення аграрного експорту. Однак, головна причина не стільки у виробництві, скільки в блокуванні російськими військами морських портів, які є традиційним експортним шляхом для України.

Тому за результатами 2022 р. було експортовано лише 38,4 млн. т зернових культур, що на 24% менше аналогічного показника 2021 р. [2].

Слід зазначити, що фактичні обсяги експорту Україною зерна з початку 2022/2023 маркетингового року (липень 2022 – червень 2023) станом на 27 лютого 2023 р. становили лише 31,78 млн. т, що на 30%, або на 11,735 млн. т менше, ніж за аналогічний період минулого маркетингового року. За вказаний період експортовано 11237 тис. т пшениці, 2047 тис. т ячменю, 15,8 тис. т жита та 18203 тис. т кукурудзи. Для порівняння, фактичні обсяги експорту Україною зерна за підсумками 2021/2022 маркетингового року (липень 2021 – червень 2022) становили 48,5 млн. т [5].

Слід зазначити, що надзвичайно важливим для належного функціонування сільського господарства України та подальшого аграрного експорту в умовах війни є створення так званого «зернового коридору».

Так, 22 липня 2022 р. в м. Стамбулі за пропозиції ООН Україна, Туреччина та Генеральний секретар ООН А. Гуттереш підписали Ініціативу про безпечне транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів «Одеса», «Чорноморськ» та «Південний», а вже 5 серпня 2022 р., вперше з 24 лютого того ж року, з українських портів вийшли кораблі з українською сільгоспродукцією: 3 судна (2 з порту Чорноморськ та 1 з порту Одеса); 8 серпня 2022 р. вийшло перше судно з порту «Південний» [2].

«Зерновий коридор» не тільки максимально підтримав експорт української аграрної продукції в 2022 р., а й допоміг забезпечити нею найбільш бідні країни світу. Так, завдяки «зерновому коридору» було відправлено більше зерна в країни, які його потребують, а саме в: Ємен, Сомалі, Кенію, Ефіопію, Бангладеш, Судан тощо. Варто зазначити, що Україна завжди покривала значну частку щорічних продовольчих потреб цих країн. Загалом за 8 місяців функціонування «зерновим коридором» було перевезено 26,3 млн. т агропродукції, в тому числі пшениці – 7,3 млн. т, кукурудзи – 12,9 млн. т [6].

Також за результатами 2022 р. було експортовано 7,9 млн. т олійних культур (в 2,1 рази більше) та 4,6 млн. т рослинних олій, що на 17% менше аналогічного показника 2021 р. [2].

Зазначена динаміка зростання експорту олійних культур та рослинних олій пояснюється зменшенням експорту продуктів їх переробки (олії й макухи) та необхідністю аграріїв отримувати кошти для здійснення своєї подальшої діяльності (в основному це стосується насіння соняшнику). Однак, ця тенденція в цілму є негативною для української економіки, оскільки зменшується виробництво продуктів з доданою вартістю в країні.

Однак, навіть в умовах надзвичайно складної ситуації, пов'язаною з війною, українські експортери за деякими позиціями ставлять рекорди за обсягами поставок сільгосппродукції на зарубіжні ринки.

Наприклад, за підсумками 2022 р. зафіксовано найбільші в історії України обсяги експорту заморожених ягід та інших фруктів – 84 тис. т [9].

В цілому, згідно з даними Державної митної служби України, за підсумками 2022 р. Україна експортувала аграрної продукції та продовольства на суму 23,6 млрд. дол. США. І хоча показник 2022 р. на 15% менше рекорду 2021 р. у 27,9 млрд. дол. США, цей показник вартості експорту став другим за часів незалежності України [9].

За оцінками науковців Інституту аграрної економіки, вирішальним чинником збереження обсягів зарубіжних поставок агропродукції в умовах повномасштабного російського вторгнення на територію України стало збільшення обсягів поставок до Європейського Союзу, яке у 2022 р. досягло свого найбільшого показника за період незалежності нашої держави. При цьому обсяги аграрних поставок до трьох інших регіонів світу – Азії, Африки та СНД – синхронно знизилась [9].

В цілому, за підсумками 2022 р. обсяги експорту української аграрної продукції до країн – членів ЄС збільшилися проти показника 2021 р. (7,9 млрд. дол. США) на 66 % і склали 13,1 млрд. дол. США. При цьому частка ЄС у вітчизняному експорті сільгосппродукції вперше перевищила половину від усього українського агроекспорту і склала у 2022 р. 55,5 % [9].

В той же час, у 2022 р. Азія вперше за понад 10 років втратила позицію основного імпортера вітчизняної агропродукції і з часткою у 30,9 % і перемістилася на друге місце. Вартісні обсяги українського аграрного експорту до країн цього регіону становили у 2022 р. 7,3 млрд. дол. США. Обсяги поставок до країн Африки 2022 р. також зменшилися: з 3,7 млрд. дол. США у 2021 р. до 1,6 млрд. дол. США (-57 %). Це забезпечило регіону частку у 6,8 % від українського експорту сільгосппродукції. Поставки вітчизняного агропродовольства до країн СНД зменшилися порівняно з 2021 р. на 43 % – до 0,8 млрд. дол. США, забезпечивши регіону частку у 3,4% в українському аграрному експорті [9].

Посилення європейського вектора у вітчизняному експорті сільгосппродукції та продовольства призвело до кардинальних змін у рейтингу основних споживачів української аграрної продукції у світі.

Так, Китай, який з 2019 р. впевнено утримував лідерство у топ-10 найбільших імпортерів української агропродукції, постійно посилюючи свої позиції, у 2022 р. поступився Польщі, яка у 2021 р. посідала лише сьоме місце рейтингу. Якщо у 2021 р. вартісні обсяги поставок вітчизняної сільгосппродукції до Польщі становили 1073 млн. дол. США, то 2022 р. вони збільшилися більш ніж у 2,5 рази і сягнули 2710 млн. дол. США. При цьому частка Польщі у вітчизняному експорті агропродовольства склала

11,5 %. Румунія, яка у 2021 р. навіть не входила до топ-20 основних споживачів української агропродукції, торік перемістилася на друге місце, закупивши в Україні продовольства на 2557 млн. дол. США. Це у 17 разів перевищує обсяги її закупівель у 2021 р. у 150 млн. дол. США. Частка Румунії у вітчизняному експорті агропродовольства становила у 2022 р. біля 10,8 %. Туреччина, збільшивши обсяги закупівель з 1465 млн. дол. США у 2021 р. до 2212 млн. дол. США (+51 %) торік, забезпечила собі третє місце у рейтингу найбільших імпортерів української агропродукції із часткою у 9,4 % у вітчизняному експорті сільгосппродукції. Далі за рейтингом до основних споживачів вітчизняної агропродукції належать: Китай (1888 млн. дол. США); Іспанія (1307 млн. дол. США); Нідерланди (1196 млн. дол. США); Італія (923 млн. дол. США); Угорщина (884 млн. дол. США); Болгарія (811 млн. дол. США); Індія (794 млн. дол. США). Зазначені десять країн за підсумками 2022 р. сформували для вітчизняних аграрних експортерів біля 65 % валютних надходжень. При цьому, ключовими продуктами вітчизняного аграрного експорту традиційно стали зернові та олійні культури, різні олії, залишки харчової і переробної промисловості, а також м'ясо та субпродукти, на які припадає 88 % його вартісних обсягів [9].

На жаль, проблеми, виклики та ризики, які спіткали сільське господарство України в 2022 р. переходять і в 2023 р. Так, зі значними проблемами стикнулися українські аграрії в умовах посівної кампанії 2023 р., в тому числі з проблемою ліквідності та доступністю фінансів, що ускладнює та уповільнює підготовку до польових робіт. Це є наслідком значного розриву між світовою та внутрішньою українською ціною на сільськогосподарську продукцію, що призводить до суттєвого недоотримання коштів аграріями і значно ускладнює можливість закупівлі матеріальних ресурсів для проведення посівної. Також продовжуються бойові дії на території України та приблизно 2 млн. га замінованих полів ускладнюють або й взагалі – унеможливають весняно-польові роботи [11].

Незважаючи на це, українські аграрії у всіх регіонах країни, де дозволяє безпекова ситуація, намагаються засівати максимальну площу культур, щоб виростити достатньо збіжжя для внутрішнього споживання та експорту.

В цілому, серед основних проблем та викликів для сільського господарства країни та українського аграрного експорту в умовах воєнного стану в Україні доцільно виокремити такі.

Розрив ціни на агрокультури між світовою та українською. Це відбувається, частково, через проблеми з логістикою, а частково – через невпевненість покупців в тому, що українське зерно буде доставлено вчасно. І хоча «зерновий коридор» працює через Одеські порти, однак така логістика не вирішує всіх проблем, адже ворог часто гальмує інспекцію суден, які завантажено зерном або направляються до завантаження в Україну, що призводить до фінансових втрат українських аграріїв.

В 2022 р. український аграрний бізнес був збитковим, і, за оцінками аналітиків 2023 р. для сільського господарства теж буде збитковим, що призведе до того, що аграрії замінять посіви збиткових культур на більш прибуткові (наприклад, замість зернових аграрії будуть сіяти більше олійних культур (соняшник, сою, ріпак).

Біля 60% українських аграріїв не будуть використовувати добрива через їх дефіцит, що буде негативно впливати на врожайність та якість врожаю. Експортний потенціал України може знизитися в 3 рази. За прогнозами аналітиків УКАБ для внутрішнього виробництва Україна зможе зібрати, приблизно, 34 млн. т, а для експорту біля 20 млн. т. Таке падіння буде впливати на аграрний бізнес і економіку країни через недоотримання валютного виторгу. Саме з цієї причини аграріям потрібна фінансова підтримка зі сторони держави та дешеві кредити [11].

Тому Уряду України необхідно відновити та максимально розширити пільгове кредитування аграріїв у межах кредитної програми «5-7-9%». І хоча відповідне рішення було ухвалено Кабінетом Міністрів у березні 2023 р. – воно діє тільки для підприємців з деокупованих територій і територій можливих бойових дій. Звісно це важливо і необхідно, адже доступ до програми бізнесу зі звільнених регіонів і територій можливих бойових дій сприятиме економічному відродженню цих регіонів та працевлаштуванню внутрішніх переселенців і місцевих жителів. Однак, на наш погляд, дію цієї урядової програми «Доступні кредити 5-7-9%» доцільно поширити на всіх українських аграріїв, що сприятиме відродженню сільського господарства всієї країни.

Слід зазначити, що Урядова Програма «Доступні кредити 5-7-9%» спрощує доступ мікро- та малого бізнесу до банківського кредитування, а фермери можуть отримати кредит у розмірі до 90 млн. грн. Кредитування надається під 5–9% річних, залежно від категорії кредиту та суб'єкта підприємництва [1].

Ще однією проблемою аграріїв є той факт, що у 2022 р. через війну, тимчасову окупацію територій та вартісну логістику фермери були вимушені скоротити посівні площі, де вирощували менш рентабельні культури. Загалом аграрії скоротили посівні площі з 25 млн. га до 16 млн. га. За оцінками аналітиків, у 2023 р. посівні площі також скоротяться десь на 40%, а, отже, удвічі зменшиться обсяг виробництва, якщо порівнювати з довоєнними роками. В результаті, враховуючи значну частку логістики в ціні зернових культур 2023 р., буде спостерігатися зменшення посівів під зерновими культурами з одночасним збільшенням посівів під олійними культурами, що негативно впливатиме на сівозміни та родючість ґрунтів [11].

В аграрному секторі України також є надзвичайно гострим питання гуманітарного розмінування земель сільськогосподарського призначення. Через російську агресію Україна на сьогодні є однією з найбільш забруднених

мінами й снарядами країн у світі. Тому гуманітарне розмінування є першим етапом відновлення деокупованих територій, який дає можливість почати відбудову житла й критичної інфраструктури, а також сприяє відновленню аграрного виробництва. Тому на державному рівні необхідно активізувати роботи з очищення ґрунтів від мін та снарядів, що не розірвались, адже біля 175 тис. км², або близько 2 млн. га в країні потребують розмінування [11].

На жаль, швидко розмінувати всі поля відповідні українські служби фізично не зможуть, тому необхідна допомога міжнародних партнерів у зазначених питаннях. Тому в Україні буде створено центр гуманітарного розмінування, який виконуватиме функції аналітичного центру та узагальнюватиме інформацію щодо потреб розмінування для міністерств, ОВА, країн-партнерів та міжнародних організацій, покращить координацію між усіма суб'єктами протимінної діяльності, дозволить залучити та ефективного використати необхідні фінансові, технічні та людські ресурси для проведення розмінування [11].

На наш погляд, першочергово заходи з обстеження та розмінування мають здійснюватися на землях саме сільськогосподарського призначення, що допоможе забезпечити не тільки національну, а й глобальну продовольчу безпеку. З огляду на це, Україні потрібна фінансова підтримка, залучення спецтехніки для механізованого розмінування та допомога у навчанні спеціалістів, запровадження інноваційних методів обстеження та нарощування спроможності гуманітарного розмінування в усіх регіонах країнах, де це необхідно та можливо в умовах війни.

Отже серед основних проблем та труднощів, з якими наразі стикаються українські сільгоспвиробники в умовах запровадженого в країні воєнного стану є: блокування податкових накладних; судові позови за нараховані комунальні послуги сільськогосподарським підприємствам, що опинилися під окупацією, які реально ці послуги не споживали; отримання кредитування в межах «5-7-9»; судові позови за непогашення кредитних заборгованостей; розмінування територій; зміни в оподаткуванні; невизначеність законодавства в аспекті колабораціонізму; бронювання працівників [4] (брак працівників сільськогосподарських підприємств чоловічої статі через їх мобілізацію в ЗСУ, а умови їх бронювання, як працівників підприємств, що мають важливе значення для національної економіки в галузі сільського господарства в особливий період ще не запрацювали повною мірою через недосконалість законодавства та певні бюрократичні затримки).

В цілому, за рік повномасштабної війни в країні, сума прямих збитків, завданих сільському господарству України становить 8,7 млрд. дол. [3].

Найбільша частка збитків завдана агросектору через знищення та пошкодження сільськогосподарської техніки, внаслідок чого оціночні втрати виробників становлять понад 4,65 млрд. дол. Загалом внаслідок війни пошкоджено або зруйновано 109,6 тис. одиниць сільгосптехніки.

Друга за розміром категорія збитків цієї сфери пов'язана зі знищенням та крадіжками агресором виробленої продукції. Зафіксовано понад 4 млн. т знищеної та викраденої готової сільгосппродукції, а сукупна вартість цих збитків оцінюється в 1,87 млрд. дол.

Суттєвих втрат зазнала також інфраструктура для зберігання виробленої сільськогосподарської продукції. Сумарна місткість зруйнованих зерносховищ сягає 8,2 млн. т виробленої продукції, а пошкоджених зерносховищ – 3,25 млн. т потужностей для одночасного зберігання. Вартість відновлення зруйнованих потужностей оцінюється у 1,33 млрд. дол.

В цілому, найбільших збитків російська військова агресія принесла сільському господарству Луганської, Херсонської, Донецької, Харківської та Запорізької областей. Зазначені регіони також знаходяться у топ-5 за кількістю пошкоджених та зруйнованих об'єктів [3].

Тому у 2023 р. важливим напрямом зменшення збитковості аграрного виробництва має стати пошук альтернативних ринків збуту, включаючи внутрішній ринок та інші країни, а також розвиток місцевих переробних підприємств для збільшення доданої вартості сільськогосподарської продукції. Крім того, українські аграрії можуть переорієнтуватися на більш рентабельні культури або використання більш ефективних та економічно вигідних методів вирощування сільськогосподарських культур.

Також для підтримки аграріїв в умовах воєнного стану необхідно прийняття Верховною Радою України законопроектів, які передбачають звільнення від оподаткування платників єдиного податку четвертої групи за земельні ділянки на територіях бойових дій та / або тимчасово окупованих територіях, а також звільнення від сплати податку на нерухомість власників майна, знищеного або пошкодженого внаслідок російської збройної агресії [4].

На жаль, продовження війни негативно впливає на аграрну галузь України, адже вона буде входити в цикл, коли виробники будуть отримувати менше грошей, відповідно менше будуть вкладати у виробництво, а постійна збитковість призведе до того, що український аграрний сектор перестане бути локомотивом національної економіки і може перетворитись на дотаційну галузь, що негативно вплине на розвиток України.

Отже, незважаючи на всі зазначені негативні тенденції, які є наслідком російської військової агресії проти України, аграрний сектор готовий і надалі працювати для забезпечення продовольчої безпеки не лише національної, але й глобальної. Для цього потрібно створити сприятливі умови (наскільки це можливо в умовах воєнного стану) для виробництва сільськогосподарської продукції та її реалізації за економічно обґрунтованими цінами, що й має стати основою формування та реалізації відповідної державної аграрної політики в умовах воєнного стану в Україні.

Висновки. Таким чином, формування та реалізація державної аграр-

ної політики в Україні в умовах воєнного стану передбачає необхідність першочергового вирішення проблем, з якими стикається сільське господарство в умовах війни з метою підвищення ефективності виробництва та конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на світовому ринку. Стратегія повоєнного розвитку сільського господарства України в контексті формування та реалізації відповідної державної аграрної політики має полягати у системній та всесторонній трансформації та адаптації (як законодавчої бази, так і способу ведення господарської діяльності) цього сектору економіки до нових умов і викликів та підвищення ефективності використання наявного її потенціалу в умовах європейської інтеграції України, що й буде предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Башлик Д. Аграрії з деокупованих територій зможуть отримати пільгові кредити. URL: <https://agrarii-razom.com.ua/news-agro/agrarii-z-deokupovanih-teritoriy-zmojut-otrimati-pilgovi-krediti-denis-bashlik>.
2. Втрати аграріїв за рік війни. URL: https://agropravda.com/news/agrobiznes-life/19736-vtrati-agrariiv-za-rik-vijni?utm_gravitec=digest.
3. Втрати України в аграрному секторі в результаті війни становлять понад 8 мільярдів доларів, – KSE. URL: <https://bizagro.com.ua/vtrati-ukrayini-v-agrarnomu-sektori-v-rezultati-vijni-stanovlyat-ponad-8-milyardiv-dolariv-kse/>.
4. Діденко С. Доступні кредити 5-7-9%: найближчим часом Кабмін відновить програму для аграріїв. URL: <https://ua.news.ua/money/dostupnye-kredyty-5-7-9-v-blyzhzhshee-vremya-kabmyu-vozobnovyt-programmu-dlya-agrariyev>.
6. Дмитрієнко О. Україна знизила експорт зерна на 30% до 31,8 млн тонн з початку 2022/2023. URL: <https://ukranews.com/ua/news/917664-ukrayina-znyzyla-eksport-zerna-na-30-do-31-8-mln-tonn-z-pochatku-2022-2023>.
7. За 8 місяців роботи «зернового коридору» через нього відправлено 26,3 млн тонн української агропродукції – Мінагрополітики. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/901303.html>.
8. Латинін М.А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання : монографія. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2006. 320 с.
9. Мінагрополітики затвердило критерії для визначення критично важливих сільгосппідприємств. URL: <https://ukragroconsult.com/news/minagropolityku-zatverdilo-kryteriyi-dlya-vyznachennya-krytychno-vazhlyvyh-silgosppidpryyemstv/>.
10. Україна суттєво посилила європейський вектор аграрного експорту. URL: <https://agropravda.com/news/agrobiznes-life/19707-ukraina-suttyevo-posilila-yevropejskij-vektor-agrarnogo-eksportu>.
11. У Мінагро розповіли, які землі розмінують у першу чергу. URL: <https://agrotimes.ua/ovochi-sad/u-minagro-rozprovily-yaki-zemli-rozminuyut-u-pershu-cherhu/>.
12. Які проблеми та виклики чекають на українських аграріїв на другий рік повномасштабної війни. URL: <https://agoreview.com/content/yaki-problemy-ta-vyklyky-chekayut-na-ukrayinskyh-agrariyiv-na-drugyj-rik-povnomasshtabnoyi-vijny/>.

References:

1. Bashlyk D. Agrarians from the de-occupied territories will be able to get preferential loans. [Ahrariyi z deokupovanykh terytoriy zmozhut' otrymaty pil'hovi kredyty]. URL: <https://agrarii-razom.com.ua/news-agro/agrarii-z-deokupovanih-teritoriy-zmojut-otrimati-pilgovyi-kredyty-denis-bashlik>.
2. Losses of farmers during the year of the war. [Vtraty ahrariyiv za rik viyny]. URL: https://agropravda.com/news/agrobiznes-life/19736-vtraty-agrariiv-za-rik-vijni?utm_gravitec=digest.
3. Ukraine's losses in the agricultural sector as a result of the war amount to more than 8 billion dollars, - KSE. [Vtraty Ukrayiny v ahrarnomu sektori v rezul'tati viyny stanovlyat' ponad 8 mil'yardiv dolariv, – KSE]. URL: <https://bizagro.com.ua/vtraty-ukrayini-v-agrarnomu-sektori-v-rezultati-vijni-stanovlyat-ponad-8-milyardiv-dolariv-kse/>.
4. Didenko S. Available loans 5-7-9%: in the near future the Cabinet of Ministers will restore the program for farmers. [Dostupni kredyty 5-7-9%: nayblyzhchym chasom Kabmin vidnovyt' prohramu dlya ahrariyiv]. URL: <https://ua.news/ua/money/dostupnye-kredyty-5-7-9-v-blyzhajshee-vremya-kabmin-vozobnovyt-programmu-dlya-agrariyev>.
5. Dmytrienko O. Ukraine reduced grain exports by 30% to 31.8 million tons from the beginning of 2022/2023. [Ukrayina znyzyla eksport zerna na 30% do 31,8 mln tonn z pochatku 2022/2023]. URL: <https://ukranews.com/ua/news/917664-ukrayina-znyzyla-eksport-zerna-na-30-do-31-8-mln-tonn-z-pochatku-2022-2023>.
6. During the 8 months of operation of the "grain corridor", 26.3 million tons of Ukrainian agricultural products were sent through it - Ministry of Agrarian Policy. [Za 8 misyatsiv roboty «zernovoho korydoru» cherez n'oho vidpravleno 26,3 mln tonn ukrayins'koyi ahroproduksiyi – Minahropolityky]. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/901303.html>.
7. Latinin M. Agrarian sector of the economy of Ukraine: the mechanism of state regulation [Ahrarnyy sektor ekonomiky Ukrayiny: mekhanizm derzhavnoho rehulyuvannya]: a monograph. H.: HarRI NAPA Publishing House "Master", 2006. 320 p.
8. The Ministry of Agrarian Policy approved the criteria for determining critically important agricultural enterprises. [Minahropolityky zatverdilo kryteriyi dlya vyznachennya krytychno vazhlyvykh sil'hosppidpryyemstv]. URL: <https://ukragroconsult.com/news/minahropolityky-zatverdilo-kryteriyi-dlya-vyznachennya-krytychno-vazhlyvykh-sil'hosppidpryyemstv/>.
9. Ukraine significantly strengthened the European agricultural export vector. [Ukrayina suttyevo posylyla yevropeys'kyy vektor ahrarnoho eksportu]. URL: <https://agropravda.com/news/agrobiznes-life/19707-ukraina-suttyevo-posilila-yevropejskij-vektor-agrarnogo-eksportu>.
10. In Ministry of Agrarian Policy, they told which lands are demined first. [U Minahro rozpovily, yaki zemli rozminuyut' u pershu cherhu]. URL: <https://agrotimes.ua/ovochisad/u-minagro-rozpovily-yaki-zemli-rozminuyut-u-pershu-cherhu/>.
11. What problems and challenges await Ukrainian farmers in the second year of full-scale war. [Yaki problemy ta vyklyky chekayut' na ukrayins'kykh ahrariyiv na druhyy rik povnomasshtabnoyi viyny]. URL: <https://agreview.com/content/yaki-problemy-ta-vyklyky-chekayut-na-ukrayinskyh-agrariyiv-na-drugyj-rik-povnomasshtabnoyi-vijny/>.